

Змест

Кніга першая	
ВЫЙСЦЕ КРЫНІЦ	5
Кніга другая	
СЯКЕРА ПРЫ ДРЭВЕ	477

...у руці галодных беднякоў аддасі
ты ворагаў усіх краін, у руці схіленых
да праху — каб прынізіць магутных
людзей розных народаў.

Кумранскі «Світак Вайны»

*Бо хто хоча душу сваю ўратаваці,
загубіць яе, а хто загубіць душу сваю
дзея мяне, гэты ўратуе яе.*

...Лукі, 9, 24

Маці маёй прысвячаю

Кніга першая

Выйсце крыніц

Ён жа сказаў ім у адказ:

«...увечары вы кажаце: будзе
пагода, бо неба чырвана;
а ўранні: сённяя непагадзь, бо
неба пахмурнае.

Крывадушнікі! аблічча неба
распазнаць умеце, а знаменій
часу не можаце?»

...Мацея, XVI

*Шчаслівы паўнатою сталай сілы.
Спакойнае натхненне гоніць сон.
Далёка ад мяне калыска і магіла,
І слабасць дзён вясны і «мудрасць» зімніх дзён.*

*Дні, як вякі, амаль не маюць меры,
І сіла ў рукі просіцца мае.
Пры новым дрэве я паклаў сякеру,
Каб на світанні ў рукі ўзяць яе.*

*Няхай бясконцы шлях і бой да болю:
Зрабіўшы ўсё і дзён спыніўшы бег,
Спакойна потым лягу я, як поле,
Пад чысты і халодны зімні снег.*

Труша цвіла апошні год.
 Усе галіны яе, усе вялікія расохі, да апошняга прущіка, былі ўсыпаны бурным бела-ружовым цветам. Яна кіпела, млела і раскашавалася ў пчаліным звоне, цягнула да сонца сталыя лапы і распасцірала ў яго ззянні маленькія, кволя палыцы новых парасткаў. І была яна такая магутная і свежая, так утрапёна спрачаліся ў яе ружовым раі пчолы, што здавалася, не будзе ёй зводу і не будзе канца.

І, аднак, надыходзіла яе апошня часіна.

Дняпро падбіраўся да яе спакваля, патроху, як разбойнік. У вечным сваім імкненні скрышыць правы бераг, ён падступаў у палавень зусім блізка да яго, руйнаваў адхоны, зносіў, каб пасадзіць у другім месцы, лазу, гвалтоўна вырываў кавалкі берага або асцярожна падмываў яго, каб раптам абурыць у ваду цэлыя брылы зямлі. Потым адступаў, да наступнай вясны, і трава літасціва спяшалася залячыць раны, нанесеныя Дняпром. А ён вяртаўся зноў: дзе руйнаваў, дзе падмываў і з часам абкружыў грушу амаль з усіх бакоў.

Гэты апошні год груша стаяла толькі сілай сваіх карэнняў, умацаваўшы імі для сябе паўкруглы фарпост.

Ва ўласных руках трымала жыццё.

Повень спадала. Наступная павінна была кінуць дрэва выноснай галавою ў хвалі. Грушы варта было б падрыхтавацца да гэтага, да немінучай смерці.

Але яна не ведала гэтага. Яна буяна цвіла.

І пялёсткі падалі на быстрыню ракі...

За грушай канчаўся Кагутоў надзел. Год сорок таму назад стаяла яшчэ за дрэвам чорная лазня. Але ў адну з начэй, зусім знянацку, Дняпро ўхапіў яе — нават бярвяна не паспелі вылавіць. Так, пэўна, і сплыло бяровенне з Азярышча аж у самы Суходол, дзе нападгалодныя мяшчане і трэскі не прапускарлі.

Новую лазню стары Даніла Кагут вывеў сажняў за сто ад берага, куды вышэй за ўласную хату. Нявесткі скардзіліся: пакуль нацягаеш вады — рукі адвальваюцца. Даніла слухаў іх і бурчаў у ласкава-з’едлівыя, залацістыя яшчэ тады вусы:

— Абы мой вацок* з грашыма не адваліўся. Рук — не купляць...

І гнаў сыноў, каб памаглі бабам прынесці балеі дзве-тры.

Новая лазня з часам стала занадта раскошна для Кагутовай радзіны. Сыны па дурным новым звычаі аддзяліліся, з бацькам застаўся толькі старэйшы, Міхал, з жонкаю ды шасцёра іхніх дзяцей: пяць сыноў і дачка-мезеніца. Пойдуць сем «мужыкоў» у першую пару, дык месца — хоць сабак ганяй, і ад гэтай прасторы халодна.

І ўсё ж старой лазні ніхто не шкадаваў. Разам з лазняй сплыла чорная гісторыя.

Было гэта праз некалькі год пасля таго, як Прыдняпроўе адпала ад Кароны. Даніла быў тады яшчэ падлетак, адзіны сын у бацькі, адзіны ўнук у дзеда. Як насланне нейкае было. За тры пакаленні халера двойчы выкаціла Азярышча. Кагутам пашанцавала. Хоць па адным мужыку засталася на завод.

Астатнія паўміралі. Не памагло і тое, што Раман, Данілаў дзед, лічыўся ведзьмаком. І ён нічога не мог зрабіць, пэўна, таму, што справа была новая. Нават самыя старыя не чулі ад дзядоў пра халеру.

Хто не ўцёк у лес — тым было дрэнна. А Раману з сынам, Маркам, не дазволіў уцячы пан. Даў стрэльбу і загадаў застацца ў пустой вёсцы, каб не парабавалі сялянскага набытку ліхія людзі. Стрэльбы, бадай, і не варта было даваць. Ад халеры стрэльбай не адаб’ешся, а ліхія людзі баяліся Рамана з яго славай горш як стрэльбы.

* Каліта.

Пэўна, Раман не быў бы Раманам, каб не знайшоў сродак. Ён і адпаіў сына рэзкім бярозавым квасам. Не аддаў смерці. Але астатніх не паспеў.

Халера сышла. Забылі і пра яе. А ў Кагутовай хаце так і жылі стары, вялікі ды малы.

І вось тут і здарылася. У адну з цёмных лістападаўскіх начэй Марка забіў бацьку ў лазні. Запароў старога віламі.

Акім Загорскі, стары азярышчанскі пан, пачуўшы, за галаву схапіўся. Чаго ж тады чакаць ад чалавека, калі ён на забойства бацькі ідзе? Што ж гэта робіцца? Ці біблейскія часы вяртаюцца, ці апошнія надыходзяць?! А як ён дваццаць год нязменна хадзіў у ганаровых суддзях, і да раздзелу і пасля, у губернскім земскім судзе, то намерыўся ўпячы злачынцу, адкуль і крумкач костак не прыносіў, балазе цяпер абшары былі нямераныя і нават Сібір сваёю была. Схапілі Марку — добра! У ланцугах ён — добра! Хутчэй яго, вылюдка, у Сухадол, на судовую сесію.

А потым узяў Акіма роздум. Быў ён пан літасцівы і добры. Пэўна, таму, што вельмі багаты, а значыць, не было ў яго патрэбы ціснуць з мужыкоў апошняе. Тром тысячам мужыкоў лягчэй несці аднаго пана, чым дзясятку якому. І не тое каб пан цяпер апраўдваў забойцу. Ён задумаўся: як магло здарыцца, якая выгада была пайсці на такое любаму, ад смерці бацькам уратаванаму, сыну, адзінаму спадкаемцу? І, галоўнае, здзіўляла Загорскага тое, што ніхто з аднавяскоўцаў і словам, і міргам нават не асудзіў Марку. Быццам так і трэба было.

Акім Загорскі ведаў сілу абставін. І ведаў: да самай глыбіні чалавечай душы і таго, што прымусіла яе зрабіць тое ці іншае, не дакапаецца ніколі ніводзін суд. Не на тое людзі суды выдумалі. Суд — гэта расправа. І гаспадары кожнага суда хочучь толькі, каб расправа была хуткая і не вельмі дарагая.

І таму ён аднойчы ноччу з'явіўся ў вязніцу скасаванага за непатрэбнасцю замка. Замак быў двухпавярховы, з сутарэннямі. У вежах новая ўлада размясціла правіянцкія склады, а сутарэнні так і засталіся вязніцай.

Думаў Акім Загорскі, што пабачыць слімака, раздушанага цяжарам уласнай віны, а ўбачыў чалавека, які нават не хавае вачэй.

— Можа, не твая правіна? — сумеўся Загорскі. — Можа, нехта другі?..

— Мая правіна, — сказаў Марка. — Мая рука зрабіла, мне і адказваць.

— Дык што ж ты тады святым прыкідваешся?! — ускіпеў пан. — У сабакі вочы пазычыў?!

— Вы не крычыце на мяне, — зусім не па-мужыцку, з гонарам, сказаў закуты. — Нада мною зямнога суда няма. Мяне апраметная чакае. Я душу сваю навек загубіў, і мне ўжо з агню ніколі не выйсці... Так што мяне вашы шчывцы хіба паглядзяць толькі.

— Дык ты што, ганарыцца гэтым? З д'яблам поруч стаўшы?

— Я з д'яблам стаў дзеля другога... Не вам у гэтым разабрацца. Хіба Маці Божая мяне сэрцам калісьці зразумее. Але і яна не паможа... а я ўсё адно ганарыцца і радавацца буду. І тут, і ў агні.

Загорскі так нічога і не дабіўся, пайшоў. І пачаў распытваць у другіх, пераважна ў сваіх жа азярышчанскіх сялян. Доўга нічога не мог даведацца, пакуль адна старая не расказала. У Акіма валасы ўсталі дыбарам.

Нездарма нябожчыка Рамана лічылі за ведзьмака. Сам Акім Загорскі такому глупству, вядома, не верыў, але яны, яны ж усе верылі. Ды і як было не верыць, калі Раман лячыў травамi скурапею* і скулы, упраўляў звiхi, выводзіў цяменнік, браў на рукі дзяцей з пярэпалахам і глядзеў ім у вочы і дзецям адразу рабілася лягчэй.

А такія справы без нячыстай сілы, вядома, не робяцца. І кожнаму, нават самаму разумнаму варажбіту, нават таму, хто не ўжываў сваёй сілы на злое, даводзіцца пасля смерці расплачвацца.

Прыходзіць такі час, і вядзьмак павiнен залезці ў падпечча, лепей за ўсё ў лазні. І менавіта там аддаць д'яблу душу. Там і павiнен быў Раман зводзіць з д'яблам апошняю рахубу. І побач з ім абавязкова мусіў быць сын.

Яны і пайшлі ў лазню ўдвох, калі стары адчуў набліжэнне смерці.

Стары залез у падпечча і доўгі час гаварыў нешта. Мо ўспамінаў жыццё, а мо трызніў. Потым апрытомнеў і працягнуў руку, каб сын дапамог яму выбрацца.

* Каросту.

І вось тут настала самая страшная хвіліна. Усім вядома, калі сын возьме бацькаву руку — уся вядзьмарская сіла пяройдзе да яго. А з сілаю — смерць у падпеччы і тое, што пасля яе.

Марка ведаў: ён не можа гэтага. Супраць гэтага было жыццё і словы, якія ён кожную нядзелю чуў у царкве. Каб жа гэта яшчэ ратавала ад пекла душу старога. Але гэта не ратавала, гэта толькі абяцала пекла яшчэ і яму, Марку, не сённяя, дык праз колькі год.

І ён не ўзяў рукі, хоць і ведаў, калі не возьме, бацька будзе пакутаваць у падпеччы асабліва доўга: ноч, дзве, магчыма, нават тры.

Ён сядзеў над старым амаль да раніцы. І той увесь час стагнаў і ўсё часцей і часцей пачынаў нема крычаць. А Марка сядзеў над ім і плакаў ад нясцерпнага жалю.

Перад світаннем ён устаў. Ён вырашыў. Ніхто ўжо не мог пераканаць яго, і яго дзікаватыя светлыя вочы былі спакойныя. Вядома, тое, што ён хацеў зрабіць, пагражала яму, Марку, апраметнай і вечнымі пакутамі, але ж за адну хвіліну рабіла бацькаву душу вольнай ад кіпцюроў нячыстага.

Усе ведалі, што пакутніцкая смерць, ды яшчэ ад рукі блізкага, адразу нішчыць уладу цёмнай сілы. А хто ж бліжэй Раману, як не ён? Няпісаны закон загадвае яму даканаць бацьку, каб той не пакутаваў тут і не пакутаваў там. Што ж, ён зробіць гэта. І няхай будзе кепска яму. Затое Марку застанеца радасць, што бацьку добра, і гордасць, што ён зрабіў правільна. Гордасць замест пагарды сабою. Радасць заўжды. Нават у агні.

Ён пайшоў на прыгуменне і прынёс вілы.

.....
Даведаўшыся, Загорскі пачаў судзіць сябе і забойцу. Так, гэтаму варварству і дзікунству няма апраўдання. Але ж якая ў гэтым была своеасаблівая, дзікунская веліч, якая самаахвярнасць у імя той самай любові, у якой суд, вядома, адмовіць Марку. Але ж хто вінен у тым, што гэтыя людзі дзікуны? Дзяржава, якой ёсць да іх справа толькі ў часы мяцяжу? Уладары над душамі, якім ёсць да іх справа толькі пасля жніва? Адкуль ім ведаць асновы свету, што вакол іх? Царква крычыць ім аб апраметнай, паданні пагражаюць д'яблам і ведзьмакамі.

Вось і суду **толькі цяпер** будзе справа да Маркі.

І чым дапамог гэтым сваім людзям ён, Акім Загорскі? Не забіваў, не рабаваў, бо не меў у гэтым патрэбы. Але што агульнага

паміж Маркам і ім, які ганарыцца тым, што наведаў у Фернэ Вальтэра? Гаспадар і мужыкі — жыхары розных светаў.

І хутка ад усіх разважанняў у яго сэрцы засталася толькі разуменне таго, што суд зробіць кепска і ён, Загорскі, не здолее нічым перашкодзіць.

Таму што бацьказабойства ёсць бацьказабойства.

Але ён ведаў яшчэ і тое, што на гэтым судзе няма бязгрэшных і вінаватых, бо Марка меў рацыю і суд меў рацыю. Думалі яны аб адным, але ў розных сферах, і разумення паміж імі не магло быць.

Няпраўда суда была толькі ў тым, што суд наогул браўся кагосьці судзіць і вырашаць справы смерці і жыцця. Сляпяя судзілі сляпога.

Таму Загорскі ўсім сваім упывам ціснуў на судовых, і прысуд быў мяккі: дзесяць год катаргі.

...Марка з Сібіры не вярнуўся. Даніла і той даўно стаў дзедам. Памерла імператрыца, і сын, і адзін з унукаў яе. Памёр і Акім Загорскі. Амаль забылася і здарэнне з лазняй, а потым і лазню злізаў Дняпро.

Быццам і не было ні людзей, ні закуранай нізкай будыніны на беразе. Толькі груша...

За ёю ляжалі прыдняпроўскія адхоны, вёскі, пушчы і мястэчкі. За ёю стаялі замшэлыя замкі, чорныя хаты і старажытныя белыя званіцы.

А груша цвіла апошні год. Дняпро падбіраўся да яе спакваля, як разбойнік. Гэты апошні год яна стаяла толькі сілай сваіх карэнняў, умацаваўшы імі сабе паўкруглы фарпост.

Чарговая з мільёнаў паводак, якія бачыў Дняпро, спадала. Наступная павінна была кінуць дрэва ў хвалі, разам з квеценню. Грушы варта было б падрыхтавацца да гэтага, да немінучай смерці.

Але яна не ведала аб гэтым. Яна цвіла ў віраванні пчол, і пялёсткі падалі на быстрыню ракі.

II

Дняпро цячэ між высокіх берагоў спакойна і ўпэўнена, вымываючы з-пад адхонаў пясок, адкрываючы часам для вачэй чалавечых тое, што сам жа раней схваў ад іх: наздраватыя вап-